

„Différance“ času a prostoru II.¹**Jan Černoch²**

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

trichokles@gmail.com**Summary**

„Différance“ of the space and time II. This paper focuses on the characteristics of „différance“ in the text and lecture *la différance* from the book *Marges / de la philosophie* by Jacques Derrida. The three meanings of the „différance“ („différance“ as writing containing a letter „A“, „différance“ as temporization („la temporisation“), „différance“ as spacing („l’espacement“)) refer to the field of writing („le champ de l’écriture“) but also to a question of unity of the „différance“. The unity of the „différance“ is based on the unity of the space and time but both unities are afterwards questioned by the enigma of the „différance“ consisting in the unthinkable simultaneity of the same and the entirely other. A possibility to think the space and time without the unity consisting in their simultaneity („à la fois“) is not eliminated by the thinking of the „différance“ and this possibility also divides the „différance“. Finally, we have to ask what does the unity of the space and time can mean and whether it is more careful to write about their conflict.

To, že „différance“ není přítomným jsoucnem („un étant-présent“), také znamená, že není redukovatelná na nějaký subjekt („sujet“) nebo na nějaké „kdo“ („qui“).³ Jacques Derrida chápe vědomí („la conscience) v rámci systému „différance“, který již netoleruje opozici aktivity a pasivity, ani opozici příčiny a účinku a ani opozici nedeterminace (neurčitosti) a determinace (určitosti) a který je třeba myslet mimo systém přítomnosti („un système de la présence).⁴ „Différance“ má navíc přesahovat filosofii, nakolik je filosofie totožná s ontotheologií:

„La différance est non seulement irréductible à toute réappropriation ontologique ou théologique – onto-théologique – mais, ouvrant même l’espace dans lequel l’onto-théologie – la philosophie – produit son système et son histoire, elle la comprend, l’inscrit et l’excède sans.“⁵

Vazba ovládnutí („maîtriser“) na přítomnost je také v pozadí vyhoceného strategického rozhodnutí myslet a nikoli ovládat:

„Je dirais donc d’abord que la différance, qui n’est ni un mot ni un concept, m’a paru stratégiquement le plus propre à penser, sinon à maîtriser – la pensée étant peut-être ici ce qui se tient dans un certain rapport nécessaire

¹ První část této studie vyšla v minulém čísle časopisu *Ergot*. In: *Ergot*, 10, 2021/2, Ústí nad Labem 2021.

² Mgr. Jan Černoch, Department of Philosophy and Religious Studies, Faculty of Arts, Charles University in Prague, Czech Republic. Correspondence: Mgr. Jan Černoch, Durasova 26, Slaný, 274 01.

³ J. Derrida, *la différance*, in: *Marges / de la philosophie*, Paris 1972, s. 15.

⁴ *ibid.*, s. 17-18.

⁵ *ibid.*, s. 6.

avec les limites structurelles de la maîtriser – le plus irréductible de notre époque.“⁶

V kontextu sémiologické problematiky nachází Derrida „différančí“ v klasické struktuře, která vymezuje znak. Znak reprezentuje přítomné v jeho absenci: „Le signe représente le présent en son absence.“⁷ Znak by tedy byl diferovanou přítomností: „Le signe serait donc la présence différée.“⁸ To znamená, že znak odkládá přítomnost toho, co označuje, aniž by mohl ručit, že bude nepřítomnost označovaného někdy překonána. Zpochybnění sekundárního a provizorního charakteru znaku („le caractère secondaire et provisoire du signe“) vede ke zpochybnění autority přítomnosti a absence (nebo chybění/nedostatku), která je jednoduchým symetrickým opakem přítomnosti: „qu'on met ainsi en question l'autorité de la présence ou de son simple contraire symétrique, l'absence ou le manque.“⁹ Nepřítomnost symetrická vůči přítomnosti je taková nepřítomnost, kterou lze převést na přítomnost, a proto se „différance“ vymezuje vůči přítomnosti i nepřítomnosti. „Différance“ vyjadřuje to, co je jiné než čistá přítomnost, která není nijak poznamenána nepřítomností. Přítomnost poznamenána nepřítomností je naopak charakteristická pro stopu („la trace“) a interval („l'intervalle“), v nichž je sjednocen čas a prostor a v nichž je přítomné otevřeno do minulého i budoucího. „Différance“ nás tedy drží ve vztahu k tomu, co nutně neznáme a co přesahuje alternativu přítomnosti a nepřítomnosti: „(...) mais la différence nous tient en rapport avec ce dont nous méconnaissons nécessairement qu'il excède l'alternative de la présence et de l'absence.“¹⁰

Ve vztahu k myšlení Friedricha Nietzscheho charakterizuje Derrida „différančí“ jako aktivní svár („discorde“) různých sil a diferencí sil v pohybu:

„Nous pourrions donc appeler différence cette discorde „active“, en mouvement, des forces différentes et des différences de forces que Nietzsche oppose à tout le système de la grammaire métaphysique partout où elle commande la culture, la philosophie et la science.“¹¹

V rámci tématu différence u Nietzscheho se Derrida dostává až ke vztahu différence k myšlení opozic:

„Ce qui n'exclut pas que selon la même logique, selon la logique même, la philosophie vive *dans* et *de* la différence, s'aveuglant ainsi au *même* qui n'est pas l'identique. Le même est précisément la différence (avec un *a*) comme passage détourné et équivoque d'un différent à l'autre, d'un terme de l'opposition à l'autre. On pourrait ainsi reprendre tous les couples d'opposition sur lesquels est construite la philosophie et dont vit notre discours pour y voir non pas s'effacer l'opposition mais s'annoncer une nécessité telle que l'un des termes y apparaisse comme la différence de l'autre, comme l'autre différencié dans l'économie du même (l'intelligible comme différenciant du sen-

⁶ J. Derrida, *la différence*, in: *Marges / de la philosophie*, Paris 1972, s. 7.

⁷ *ibid.*, s. 9.

⁸ *ibid.*

⁹ *ibid.*, s. 10.

¹⁰ *ibid.*, s. 21.

¹¹ *ibid.*, s. 19.

sible, comme sensible différe; le concept comme intuition différee – diffé-rante; la culture comme nature différee – diffé-rante; tous les autres de la *physis* – *tekhne*, *nomos*, *thesis*, société, liberté, histoire, esprit, etc. – comme *physis* différee ou comme *physis* diffé-rante. *Physis en diffé-rance*. (Ici s'indique le lieu d'une réinterprétation de la *mimésis*, dans sa prétendue opposition à la *physis*).¹²

Tedy: Což nevyklučuje, že podle stejné logiky („la même logique“), podle samotné logiky („la logique même“), filosofie žije v „diffé-ranci“ a z „diffé-rance“ („dans et de la diffé-rance“), zatímco takto zavírá oči před *stejným* („même“), které není identické („l'identique“). Stejně („Le même“) je právě „diffé-rance“ (s „a“) jako nepřímý a dvoj-značný přechod („passage détourné et équivoque“) od rozdílného k jinému rozdílnému („d'un différent à l'autre“), od jednoho termínu opozice k druhému („d'un terme de l'opposition à l'autre“). Takto bychom mohli znovu vzít všechny páry opozic („tous les couples d'opposition“), na nichž je vybudována filosofie a z nichž žije náš diskurs, abychom na nich viděli nikoli zmizení opozice („non pas s'effacer l'opposition“), ale ohlášení nutnosti, že jeden z termínů se v ní ukazuje jako „diffé-rance“ druhého („l'un des termes y apparaisse comme la diffé-rance de l'autre“), jako jiné diferované v ekonomii stejného („comme l'autre différe dans l'économie du même“^{13[OB]}), jako diferované smyslové („l'intelligible comme diffé-rant du sensible, comme sensible diffé-ré“); pojem jako diferovaný – diferující názor („le concept comme intuition différee – diffé-rante“); kultura jako diferovaná – diferující příroda („la culture comme nature différee – diffé-rante“); všechno, co je jiné než *fysis* – *techné*, *nomos*, *thesis*, společnost, svoboda, historie, duch, atd. jako diferovanou *fysis* nebo jako diferující *fysis* („tous les autres de la *physis* – *tekhne*, *nomos*, *thesis*, société, liberté, histoire, esprit, etc. – comme *physis* différee ou comme *physis* diffé-rante“)¹⁴ *Fysis* v „diffé-ranci“ („*Physis en diffé-rance*“). (Zde se ukazuje místo reinterpretace *mimésis* v její údajné opozici vůči *fysis*.) Jinými slovy: „L'un n'est que l'autre différe, l'un diffé-rant de l'autre. L'un est l'autre en diffé-rance, l'un est la diffé-rance de l'autre.“¹⁵ Jedno je pouze diferované druhé, jedno diferující druhé. Jedno je druhé v diffé-ranci, jedno je „diffé-rance“ druhého.

„Diffé-rance“ se takto stává zakládající osou každé opozice, popírá absolutní jinakost obou termínů opozice vůči sobě navzájem a umožňuje symetrii obou termínů každé opozice, a tak akcentuje prostorové myšlení opozic jako protějšků. Otázkou je, zda toto prostorové myšlení opozic nepotlačuje časové myšlení opozic podle „diffé-rance“ jako odkladu a vyčkávání. Opozice sice z perspektivy „diffé-rance“ nemá zmizet, ale může být myšlením opuštěna. Přiklonit se pouze k jedné straně opozice a prohlásit ji jednostranně za princip druhé strany by znamenalo opět zavádět asymetrii, kterou myšlení „diffé-rance“ potlačuje. Čas ovšem implikuje asymetrii, a proto může myšlení opozic doprovázet jen jako nepřímý a dvojznačný přechod („passage détourné et équivoque“)

¹² J. Derrida, *la diffé-rance*, in: *Marges / de la philosophie*, Paris 1972, s. 18.

¹³ V souladu s dvojznačností slovesa „diffé-rer“ by zde mohlo být jak „diferující smyslové“ ve smyslu „smyslové odkládající“, tak „diferující od smyslového“ ve smyslu „od smyslového odlišující“. Obdobně i v dalších takových případech.

¹⁴ Přepisy řecké alfabety do latinky se v rámci různých jazyků liší, což je pro česky píšícího čtenáře na francouzštině nápadné. Cílem je pravděpodobně napodobit řečtinu. Přepis je tím nápadnější, čím je napodobování obtížnější s ohledem na možnosti jazyka, do něž se zápis v řecké abecedě přepisuje.

¹⁵ J. Derrida, *la diffé-rance*, in: *Marges / de la philosophie*, Paris 1972, s. 19-20.

mezi stranami opozice. Jednostrannost každé ze stran může být vystřídána jednostranností opačnou, protože každá strana opozice je také odkladem a vyčkáváním té druhé, ale prostorová symetrie opozic nemůže být překonána jinak než opuštěním celé opozice. Opozice je prostorem stejného, prostorem symetrických protějšků a prostorem odkladů a vyčkávání, který lze buď strategicky obsadit, nebo strategicky opustit. Tomu odpovídá i zacházení s opozicemi v textu *la différance*.

V případě opozice mezi smyslovým a inteligibilním je řeč o řádu, který této opozici vzdoruje, protože ji nese:

„(...) il faut ici se laisser renvoyer à un ordre, donc, qui résiste à l'opposition, fondatrice de la philosophie, entre le sensible et l'intelligible. L'ordre qui résiste à cette opposition, et lui résiste parce qu'il la porte, s'annonce dans un mouvement de différance (avec un a) entre deux différences ou entre deux lettres, différance qui n'appartient ni à la voix ni à l'écriture au sens courant et qui se tient, comme l'espace étrange qui nous rassemblera ici pendant une heure, *entre* parole et écriture, au-delà aussi de la familiarité tranquille qui nous relie à l'une et à l'autre, nous rassurant parfois dans l'illusion qu'elles font deux.“¹⁶

Zde dochází ke strategickému opuštění opozice mezi smyslovým a inteligibilním směrem k tomu, co tuto opozici umožňuje. Tato opozice je nesena nějakým řádem („l'ordre“), který bude mít roli prostoru, v němž „différance“ rozlišuje symetrické dvojice termínů v opozici. Tento řád je charakterizován tím, co je mezi řečí a písmem („*entre parole et écriture*“), takže pokud bychom chápali řeč a písmo jako dva termíny opozice, je tato opozice strategicky opuštěna, aby vznikl prostor pro „différance“ a pro opozice, které umožňuje.

V případě opozice empirismu a filosofické odpovědnosti jde o symetrický vztah, protože empirismus bere všechn svůj smysl ze své opozice vůči filosofické odpovědnosti: „Stratégie finalement sans finalité, on pourrait appeler cela tactique aveugle, errance empirique, si la valeur d'empirisme ne prenait elle-même tout son sens de son opposition à la responsabilité philosophique.“¹⁷ Hned potom je řeč o filosoficko-logickém diskursu a jeho symetrickém a solidárním rubu („son envers symétrique et solidaire“), kterým je diskurs empiricko-logický: „S'il y a une certaine errance dans le tracé de la différance, elle ne suit pas plus la ligne du discours philosophico-logique que celle de son envers symétrique et solidaire, le discours empirico-logique.“¹⁸ Mimo opozici těchto diskursů pak zůstává pojem hry („le concept de *jue*“), který má ve své struktuře dokonce jednotu náhody a nutnosti („l'unité du hasard et de la nécessité“), což jsou běžně také dva termíny opozice: „Le concept de *jeu* se tient au-delà de cette opposition, il annonce, à la veille et au-delà de la philosophie, l'unité du hasard et de la nécessité dans un calcul sans fin.“¹⁹ Tuto jednotu náhody a nutnosti lze chápat jako opuštění opozice náhody a nutnosti, kterým se otevírá herní pole mimo filosofii. Pro-

¹⁶ J. Derrida, *la différance*, in: *Marges / de la philosophie*, Les Éditions de Minuit, Paris 1972, s. 5.

¹⁷ *ibid.*, s. 7.

¹⁸ *ibid.*

¹⁹ *ibid.*

tože je sjednocení náhody a nutnosti předfilosofické a mimofilosofické, je jejich opozice pro filosofii konstitutivní.

V případě nejstarší z metafyzických opozic mezi hlediskem generativním a hlediskem strukturalisticky taxonomickým nemá opozice těchto hledisek vzhledem k „différenci“ nejmenší relevanci:

„On aura en tout cas compris, par le cercle même où nous paraissions engagés, que la différence, telle qu'elle s'écrit ici, n'est pas plus statique que génétique, pas plus structurale qu'historique. Ou pas moins, et c'est ne pas lire, ne pas lire surtout ce qui manque ici à l'éthique orthographique que de vouloir y objecter à partir de la plus vieille des oppositions métaphysique, par exemple en opposant quelque point de vue génératif à un point de vue structuraliste-taxinomiste, ou inversement. Quant à la différence, ce qui en rend sans doute la pensée malaisée et le confort peu sûr, ces oppositions n'ont pas la moindre pertinence.“²⁰

Hledisko generativní jakožto hledisko časové je totiž v „différenci“ sjednoceno s hlediskem strukturalisticky taxonomickým jakožto hlediskem prostorovým.

V případě opozice řeči a jazyka („l'opposition de la parole à la langue“) vyjadřuje vztah řeči k jazyku právě „différence“, která nastoluje symetrii mezi oběma termíny opozice:

„Si par hypothèse nous tenons pour absolument rigoureuse l'opposition de la parole à la langue, la différence sera non seulement le jeu des différences dans la langue mais le rapport de la parole à la langue, le détour aussi par lequel je dois passer pour parler, le gage silencieux que je dois donner, et qui vaut aussi bien pour la sémiologie générale, réglant tous les rapports de l'usage au schéma, du message au code, etc.“²¹

„Différence“ jako vztah řeči k jazyku je z prostorového hlediska oklikou („le détour“) a z časového hlediska zárukou („le gage“).

Opozice aktivity a pasivity („l'opposition de l'activité et de la passivité“), příčiny a účinku („celle de la cause et de l'effet“) nebo neurčitosti a určitosti („de l'indétermination et de la détermination“) nejsou systémem „différence“ tolerovány, takže jsou opuštěny:

„Détermination ou effet à l'intérieur d'un système qui n'est plus celui de la présence mais celui de la différence, et qui ne tolère plus l'opposition de l'activité et de la passivité, non plus que celle de la cause et de l'effet ou de l'indétermination et de la détermination, etc., de telle sorte qu'à désigner la conscience comme un effet ou une détermination on continue, pour des raisons stratégiques qui peuvent être plus ou moins lucidement délibérées et

²⁰ J. Derrida, *la différence*, in: *Marges / de la philosophie*, Paris 1972, s. 13.

²¹ *ibid.*, s. 16.

systematiquement calculées, à opérer selon le lexique de la même qu'on délimite.“²²

Ve vztahu k Heideggerově ontologické diferenci/ diferenci mezi jsouncem a bytím („la différence ontico-ontologique/la différence ontologique/la différence de l'être à l'étant“) Derrida nakonec stanovuje, že je „différance“ „starší“ než ontologická diference, tedy ontologickou diferencí umožňující: „(...) la différence, d'une certaine et fort étrange manière, (est) plus 'vieille' que la différence ontologique ou que la vérité de l'être.“²³ Je-li ontologická diference rozdílem mezi jsouncem („das Seiende/l'étant“) ve smyslu „co“ nebo „kdo“ a bytím („das Sein“ / „l'être“) ve smyslu „že“ a „jak“, znamená její redukce na „différanční“ zdůraznění symetrie mezi jsouncem a bytím v rámci stejného („même“), které není identické. To by mohlo být v souladu s tezí, že bytí je vždy bytím nějakého jsounca: „Sein ist jeweils das Sein eines Seienden.“²⁴ Tato symetrie je však záhy změněna v metafyzickou asymetrii, když je řeč o opozici původního a odvozeného („l'opposition de l'originnaire et du dérivé“) nebo o opozici autentického a neautentického.²⁵

Kritika hegelovské „Aufhebung“ má být nejspíš v souladu s odmítnutím zmizení opozic vlivem „différance“. Protože jsou opozice pochopeny jako prostorové protějšky, zůstává mezi nimi „différance“ jako přechod a dělicí čára a „différanční“ ustavená symetrie umožňuje jak nalezení symetrie a vzájemnosti v těch opozicích, které nejprve vypadaly asymetricky, tak opuštění dané opozice. Překládám: „Podřizujeme Aufhebung – la relève (pozvednutí/zproštění) – tomu, aby se psala jinak. Možná, úplně jednoduše, tomu, aby se psala/vepisovala. Lépe řečeno, aby vzala v úvahu svou konzumaci písma (écriture).“²⁶ Na místo „Aufhebung“ tedy nastupuje „différance“ a hra, ve které získává ten, kdo ztrácí („un jeu où qui perd gagne“).

V díle Sigmunda Freuda nachází Derrida jak „différanční“ jako rozmístění („espacement“), tak „différanční“ jako vyčkávání („temporisation“), ale „espacement“ charakterizuje v tomto kontextu pozměněným způsobem: „Les deux valeurs apparemment différentes de la différence se nouent dans la théorie freudienne: le différer comme discernabilité, distinction, écart, diastème, *espacement*, et le différer comme détour, délai, réserve, *temporisation*.“²⁷ V řadě výrazů pro vyčkávání je opět oklika („détour“), odklad/lhůta („délai“), rezerva/zásoba/záloha („réserve“), ale v řadě výrazů pro rozmístění je nyní rozeznatelnost („discernabilité“), rozlišení/odlišnost („distinction“), rozdíl/odchylka („écart“) a interval („diastème“). Pohyb stopy („le mouvement de la trace“) je u Freuda popsán jako úsilí života chránícího sebe sama tím, že diferuje nebezpečné investice a vytváří rezervu/zásobu („Vorrat“): „(...) un effort de la vie se protégeant elle-même *en différant* l'investissement dangereux, en constituant une réserve (*Vorrat*).“²⁸ Všechny opozice pojmů, které brázdí freudovské myšlení, se k sobě

²² J. Derrida, *la différence*, in: *Marges / de la philosophie*, Paris 1972, s. 17.

²³ *ibid.*, s. 23.

²⁴ M. Heidegger, *Sein und Zeit*, in: *Martin Heidegger-Gesamtausgabe*, Bd. 2. Abt. 1, Frankfurt am Main 1977, s. 12

²⁵ J. Derrida, *ousia et grammè*, in: *Marges / de la philosophie*, Paris 1972, s. 73-74.

²⁶ J. Derrida, *la différence*, in: *Marges / de la philosophie*, Paris 1972, s. 21. (Tato pasáž není ve zmíněném českém překladu Miroslava Petříčka obsažená.)

²⁷ *ibid.*, s. 19.

²⁸ *ibid.*

podle Derridy vztahují jako momenty okliky v ekonomii „différance“: „Et toutes les oppositions de concepts qui sillonnent la pensée freudienne rapportent chacun des concepts l'un à l'autre comme les moments d'un détour dans l'économie de la différence.“²⁹

Závěrečná úvaha

Od začátku do konce přednášky „la différence“ se nabízí otázka po jednotě „différance“, tedy po obecném systému její ekonomie („*système général de cette économie*“³⁰). Derrida představuje různé kontexty, ve kterých mu dává smysl différanci myslet, a představuje také její mnohoznačnost („différance“ jako zápis obsahující „a“, „différance“ jako odklad/vyčkávání („*temporisation*“), „différance“ jako různost/rozmístění („*espacement*“)). „Différance“ je nejprve spojena dohromady sjednocením času a prostoru v ní samé prostřednictvím simultaneity, ale později se její jednota stává opět záhadou. V kontextu trasování „différance“ v díle Freuda se dotýká Derrida bodu největší temnoty („*au point de la plus grande obscurité*“), samotné záhady „différance“ („*l'énigme même de la différence*“), toho, co právě rozděluje její pojem zvláštním rozdělením („*un étrange partage*“).³¹ Otázkou je, jak myslet zároveň („*penser à la fois*“) „différanci“ jako ekonomickou okliku („*détour économique*“), která v živlu stejného („*dans l'élément du même*“) míří vždy na to, aby znovu našla slast nebo přítomnost diferovanou (odloženou) kalkulem (vědomým nebo nevědomým) a na druhé straně „différanci“ jako vztah k nemožné přítomnosti („*rapport à la présence impossible*“), jako výdaj bez rezervy („*dépense sans réserve*“), jako nenapravitelnou ztrátu přítomnosti („*perte irréparable de la présence*“), nevratný úbytek energie („*usure irréversible de l'énergie*“), ba dokonce jako pud k smrti („*pulsion de mort*“) a vztah ke zcela jinému přerušující na pohled každou ekonomii („*rapport au tout-autre interrompant en apparence toute économie*“).³² Derrida k tomu ihned poznamenává, že je evidentní, že nemůžeme myslet zároveň ekonomiku a ne-ekonomiku, stejné a zcela jiné („*penser ensemble l'économique et le non-économique, le même et le tout-autre*“): „Il est évident – c'est l'évidence même – qu'on ne peut penser *ensemble* l'économique et le non-économique, le même et le tout-autre, etc.“³³ Avšak není třeba pospíchat s rozhodnutím: „Il ne faut pas se hâter de décider.“³⁴ Zde stojí čtenář/posluchač na křižovatce různých možných reakcí. Sám Derrida sice záhadu („*l'énigme*“) předkládá, ale připouští hned i možnost, že je z povahy věci neřešitelná v živlu evidence. Čtenář/posluchač jeho přednášky si může říci, že je možné jeden význam „différance“ jednoduše škrtnout, aby bylo zachráněno alespoň něco (nemožnost dosažení odložené přítomnosti), nebo že se Derridovi přes všechnu snahu nepodařilo beze zbytku uvést myšlení Freuda v soulad s heideggerovským postojem k myšlení přítomnosti („*Gegenwart*“) v rámci destrukce dějin ontologie a asimilovat ho do stejnosti své „différance“. Hodlám zde tuto záhadu rozvinout v úvaze, která by mohla zpochybnit i sjednocení času a prostoru v „différanci“.

²⁹ J. Derrida, *la différence*, in: *Marges / de la philosophie*, Paris 1972, s. 19.

³⁰ *ibid.*, s. 4.

³¹ *ibid.*, s. 20.

³² *ibid.*, s. 20.

³³ *ibid.*

³⁴ *ibid.*

„Différančí“ může navíc alternativní pojetí nepřímou osvětlit, pokud zde není metafora světla nemístná.

Překročení alternativy přítomnosti a nepřítomnosti v „différančí“ lze chápat jako jiný výraz pro sjednocení času a prostoru. Jestliže je „différance“ osou mezi dvěma termíny opozice, lze říci, že umožňuje také opozici přítomnosti a nepřítomnosti. Viděli jsme, že Derrida vymezuje „différančí“ vůči přítomnosti i nepřítomnosti, protože chápe přítomnost a nepřítomnost jako symetrické opozice v živlu stejného („le même“). Vedle toho ale potřebuje i jiný vztah mezi přítomností a nepřítomností, aby byla myslitelná opravdová jinakost vůči přítomnosti („différance“, minulé, budoucí). Přestože přítomné nese stopy této radikální nepřítomnosti, není na něj tato jinakost redukovatelná. Tak se dostáváme ke dvojznačnosti v myšlení přítomnosti: jednou je přítomnost pouze symetrickým protějškem nepřítomnosti, podruhé je přítomnost nevyčerpatelnou jinakostí vůči nepřítomnosti. Tato dvojznačnost je obdobou záhady „différance“, jak ji formuluje Derrida. Jde o stejné a zcela jiné („le même et le tout-autre“). Hledisko zcela jiného ale neznamená nějakou jednostrannou asymetrii, protože i zcela jiné zanechává svou stopu na přítomném, a proto musí i zcela jiné implikovat nějakou symetrii ve vztahu k tomu, od čeho se liší. Jednostranná asymetrie ve vztahu opozic je příznakem metafyzického myšlení nebo empirismu.³⁵ Proto se liší jednak oboustranně symetrický vztah v opozici, který je „différančí“ umožněn, jednak oboustranně asymetrický vztah, ve kterém sama „différance“ stojí proti přítomnosti. Pokud tato dvojice hledisek (oboustranná symetrie a oboustranná asymetrie) vystihuje cosi základního, mělo by být možné aplikovat ji i na opozici stejného a jiného. Rozdíl stejného a jiného může být zaprvé symetrický a zadruhé může jít o oboustrannou asymetrii. Symetrie stejného a jiného je myslitelná v rámci prostoru, oboustranná asymetrie stejného a jiného je myslitelná jako prostor a čas ve vzájemném vztahu za předpokladu, že stejné je živlem prostoru a jiné je živlem času.³⁶ Pokud zmíněnou dvojici hledisek aplikujeme i na opozici přítomného a nepřítomného, získáme zaprvé časovou symetrii přítomnosti a nepřítomnosti, kdy se přítomné stává nepřítomným a nepřítomné může být zpřítomněno, a zadruhé „différančí“ jakožto čas/nepřítomnost a přítomnost jakožto prostor. Ve vztahu k opozici času a prostoru by toto dvojí hledisko mohlo znamenat zaprvé sjednocení času a prostoru a zadruhé rozpor času a prostoru. V rámci tohoto rozporu by proti sobě stála jednak řada stejnost/přítomnost/prostor a jednak řada jinakost/nepřítomnost/čas.

Domnívám se, že myšlení „différance“ může v širším kontextu integrovat záhadu „différance“, ale zpochybní tím nezbytnost sjednocení času a prostoru, protože uzná zvláštní rozdělení v pojmu „différance“ („un étrange partage“). Přestože Derrida pojímá čas a prostor jako sjednocené ve stejném („le même“) prostřednictvím simultane-

³⁵ Proto například myšlenka absolutní jinakosti, která není relativní vůči stejnosti, charakterizuje podle Jacquesa Derridy empirismus: „Mais le vrai nom de cette inclination de la pensée devant l'Autre, de cette acceptation résolue de l'incohérence incohérente inspirée par une vérité plus profonde que la „logique“ du discours philosophique, le vrai nom de cette *résignation* du concept, des *a priori* et des horizons transcendants du langage, c'est l'*empirisme*. Celui-ci au fond n'a jamais commis qu'une faute : la faute philosophique de se présenter comme une philosophie.“ (J. Derrida, *Violence et métaphysique*, in: *L'écriture et la différence*. Paris 1967, s. 224)

³⁶ Myšlení prostoru jako stejnosti/stálosti a času jako jinakosti/změny lze najít u Pavla Kouby: „Rozvrhujeme do prostoru změny, a do času stálost, neboť musíme v čase hájit prostor a v prostoru čas.“ (P. Kouba, *Fenomén jako konflikt v bytí*, in: *Smysl konečnosti*, Praha 2001, s. 159)

ity, nemůže k nim přistoupit jako k opozici, kterou zakládá „différance“. Tak by totiž dospěl k paradoxnímu důsledku, že čas odkládá prostor a prostor odkládá čas, čímž by vznikla mezera mezi časem a prostorem a vztah času a prostoru by byl podřízen času a prostoru. Takový odklad a taková mezera ve vzájemném vztahu času a prostoru by také znemožňovaly, aby rozmístění („espacement“) a vyčkávání („temporisation“) bylo „différencí“ „zároveň“ („à la fois“). Jinými slovy to znamená, že mezi časem a prostorem nemůže být oboustranně symetrický vztah, který by měl význam sjednocení času a prostoru, jak to předpokládá klasifikace na konci předchozího odstavce.

Obrátí-li se tedy „différance“ sama proti sobě, objeví se rozpor času a prostoru: jejich zvláštní rozdělení („un étrange partage“). Odtud by mohla vést cesta k možnosti nechápat vztah času a prostoru jako prostorový vztah protějšků, ale pokusit se odlišit vztah protikladnosti od vztahu protějšků tak, aby mohl vystihovat vztah prostoru a času, aniž by ho podřizoval prostoru nebo času. Jestliže jednota času a prostoru znamená jejich bezrozporný soulad, je zde otázka, jak myslet rozpor a konflikt času a prostoru.³⁷ Lze také říci, že obrat „différance“ času a prostoru“ z názvu této studie je dvojnásobný, protože může znamenat jednak sjednocení času a prostoru, jednak rozdvojení „différance“ na „différenci“ času a na „différenci“ prostoru. Ačkoli Derrida mění zápis difference („différence“) na „différenci“ („différance“), nemění zcela obdobně zápis identity („identité“) na „idantitu“ („idantité“), která by sjednocovala, aniž by rušila difference. Tuto roli hraje svým způsobem stejné („le même“) jakožto doplněk redukce identity na metafyzickou přítomnost. Jestliže „différance“ předpokládá prostor jako neurčitost, ve které teprve stanovuje rozdíly a symetrie, „idantita“ by mohla naopak předpokládat prostor jako rozmanitost, ve které rozdíly vždy již jsou stejně jako rozpory a konflikty.

Stanovisko Derridy ke vztahu času a prostoru lze najít v textu z knihy *Marges / de la philosophie*, který se nazývá „ousia et grammè/note sur une note de Sein und Zeit“³⁸ a který následuje za textem „la différence“. V kapitole „La cheville de l'essence“ („Čep esence“) Derrida píše:

„Nous faisons comme si la différence entre l'espace et le temps nous était donnée comme différence évidente et constituée. Or, Hegel et Heidegger le rappellent, on ne peut traiter de l'espace *et* du temps comme de deux concepts ou de deux thèmes. On parle naïvement chaque fois qu'on se donne l'espace et le temps comme deux possibilités qu'on aurait à comparer et mettre en rapport. Et surtout chaque fois que, le faisant, on croit savoir ce qu'est l'espace ou le temps, ce qu'est l'essence en général, dans l'horizon de laquelle nous croyons pouvoir poser la question de l'espace et du temps. On suppose alors qu'une question est possible sur l'essence de l'espace et du temps, sans se demander si l'essence peut être ici l'horizon formel de cette question, et si l'essence de l'essence n'a pas été secrètement prédéterminée – comme présence, précisément – à partir d'une „décision“ concer-

³⁷ Pavel Kouba nabízí i způsob, jak myslet vztah času a prostoru jako konflikt za předpokladu, že není svět myšlen odděleně od toho, co je ve světě (světově): „V této významové konfliktnosti se vše, co je v prostoru, musí jakožto jsoucí bránit před splynutím s ním jednotou svého času a vše časově jsoucí se musí před rozplynutím v čase hájit jednotou svého prostoru.“ (P. Kouba, *Fenómén jako konflikt v bytí*, in: *Smysl konečnosti*, Praha 2001, s. 158)

³⁸ J. Derrida, *ousia et grammè*, in: *Marges / de la philosophie*. Paris 1972, s. 31-78.

nant le temps *et* l'espace. On n'a donc pas à mettre en rapport l'espace *et* le temps, chacun des deux termes n'étant que ce qu'il n'est pas, et ne consistant d'abord qu'en la com-paraison elle-même.“³⁹

To překládám následovně:

„Děláme, jako kdyby nám diference mezi prostorem a časem byla dána jako diference evidentní a konstituovaná. Avšak, Hegel a Heidegger to připomínají, nemůžeme pojednávat o prostoru *a* o čase jako o dvou pojmech nebo o dvou tématech. Mluvíme naivně, pokaždé když si dáváme prostor a čas jako dvě možnosti, které bychom museli srovnat a uvést do vztahu (‘com-parer et mettre en rapport’). A hlavně pokaždé když, zatímco to činíme, věříme, že víme, co je prostor nebo čas, co je *esence* obecně, v jejímž horizontu věříme, že můžeme položit otázku prostoru a času. Předpokládáme tedy, že je možná otázka po esenci prostoru a času, aniž se ptáme, zda zde může být esence formálním horizontem této otázky a zda esence esence (‘l'essence de l'essence’) nebyla potají předem určena – právě jako přítomnost (‘présence’) – z ‘rozhodnutí’ týkajícího se času *a* prostoru. Nemusíme tedy uvádět do vztahu prostor *a* čas, když každý z těchto dvou termínů je pouze tím, čím není, a především spočívá pouze v samotném s-rovnání (‘com-paraison’).“

Z toho plyne, že Derrida myslí sjednocení času a prostoru hlavně s odvoláním na myšlenku Martina Heideggera, od něhož přejímá i pojetí přítomnosti z §6 knihy *Sein und Zeit* (*Bytí a čas*). V českém překladu tam čteme:

„Jinými slovy: destrukce stojí před úkolem interpretovat půdu antické ontologie ve světle problematiky temporality. Ozřejmí se přitom, že antický výklad bytí jsoucího je veden myšlenkou ‘světa’, příp. ‘přírody’ v nejširším smyslu slova, a že porozumění bytí získává vskutku z ‘času’. Vnější – ale samozřejmě *jen* vnější – dokladem toho je, že smysl bytí se určuje jako *παρουσία*, příp. *ουσία*, což ontologicky-temporálně znamená ‘přítomnění’. Jsoucno je ve svém bytí pojato jako ‘přítomnění’, tzn. je pochopeno s ohledem na jeden určitý časový modus, totiž ‘přítomnost’.“⁴⁰

Derrida se zajisté neodkazuje na toto místo z *Bytí a času*, aby mohl tvrdit, že podle Heideggera nemůžeme pojednávat o prostoru a o čase jako o dvou pojmech nebo o dvou tématech. Zajímavé ale je, že toto místo, které je důležité pro každý boj proti metafyzice přítomnosti po Heideggerovi, nic neříká o spojení času a prostoru. Přítomnost („Gegenwart“) tam není vztažena k času i k prostoru, protože je prohlášena pouze za časový modus („Zeitmodus“): „Seiendes ist in seinem Sein als ‘Anwesenheit’ gefaßt, d. h. es ist mit Rücksicht auf einen bestimmten Zeitmodus, die ‘Gegenwart’, verstanden.“⁴¹ Řekl bych, že Heidegger zde vztahuje ontologii jednostranně pouze k času, protože přítomnost redukuje na čas. Na to lze odpovědět opačnou jednostranností a prohlásit přítomnost za prostor (přítomné jako simultánní, simultánní jako pro-

³⁹ J. Derrida, *ousia et grammè*, in: *Marges / de la philosophie*, Paris 1972, s. 64.

⁴⁰ M. Heidegger, *Bytí a čas*, Praha 2002, s. 42.

⁴¹ M. Heidegger, *Sein und Zeit*. in: *Martin Heidegger-Gesamtausgabe*, Bd. 2. Abt. 1, Frankfurt am Main 1977, s. 34.

storové) a nepřítomnost naopak za čas (minulé a budoucí jako nepřítomné). Výhoda této opačné jednostrannosti je v tom, že zároveň uvádí čas do vztahu k prostoru. Námitka proti jednostranně časovému pojetí přítomnosti („Gegenwart“) však může být založena také na dvojznačnosti přítomného: „Obě určení přítomného, trvání i netrvání, jsou věcně opodstatněná, ani jedno nelze postrádat.“⁴²

S ohledem na načrtnutý postup dodávám, že je třeba se ptát, co všechno může jednota času a prostoru znamenat. Přestože v přednášce *la différance* nacházím sjednocení času a prostoru prostřednictvím simultaneity obojího v „différenci“, vyhnul jsem se termínům jako je „časoprostor“⁴³, který má specifický matematický a fyzikální kontext.⁴⁴ A komplementárně je třeba se ptát, co je alternativou sjednocení času a prostoru. Lze totiž stejně tak říci, že je sjednocení času a prostoru předpokladem jakéhokoli tvrzení o jejich souladu nebo rozporu. Jak jsem se ale snažil ukázat, Derrida myslí sjednocení času a prostoru i v tom smyslu, že vylučuje smysluplnost myšlení vztahu času a prostoru v textu „ousia et grammè“.

Shrnutí

Tato studie se zaměřuje na charakteristiky „différance“ v textu a přednášce *la différance* z knihy *Marges / de la philosophie* od Jacquese Derridy. Tři významy „différance“ („différance“ jako nápis obsahující písmeno „A“, „différance“ jako vyčkávání („la temporisation“), „différance“ jako rozmístění („l'espacement“) odkazují k poli písma („le champ de l'écriture“), ale také k otázce po jednotě „différance“. Jednota „différance“ je založena na jednotě času a prostoru, ale obě jednoty jsou potom zpochybněny záhadou „différance“ spočívající v nemyslitelné simultaneitě stejného a zcela jiného. Možnost myslet čas a prostor bez jednoty spočívající v jejich simultaneitě („à la fois“) není myšlením „différance“ eliminována a tato možnost také rozděluje „différenci“. Nakonec se musíme ptát, co může znamenat jednota času a prostoru a zda je pečlivější psát o jejich konfliktu.

Použitá literatura

- Derrida, J., *la différance*, in: *Marges / de la philosophie*, Paris 1972
 Derrida, J., *ousia et grammè*, in: *Marges / de la philosophie*, Paris 1972
 Derrida, J., *Texty k dekonstrukci: práce z let 1967-72*, Bratislava 1993
 Derrida, J., *Violence et métaphysique*, in: *L'écriture et la différence*, Paris 1967
 Heidegger, M., *Bytí a čas*, Praha 2002
 Heidegger, M., *Sein und Zeit*, in: *Martin Heidegger-Gesamtausgabe, Bd. 2. Abt. 1*, Frankfurt am Main 1977

⁴² P. Kouba, *Hranice přítomnosti*. in: *Život rozumění*, Praha 2014, s. 104.

⁴³ Ve francouzštině („espace-temps“) a v angličtině („spacetime“) je běžné opačné pořadí času a prostoru v obdobně složenině s významem prostoročas.

⁴⁴ Například Hermann Minkowski na základě zobrazení v geometrickém prostoru mluví o jednotě prostoru a času (union of space and time), kterou vyjadřuje svět (world): „We should then have in the world no longer *space*, but an infinite number of spaces, analogously as there are in three-dimensional space an infinite number of planes. Three-dimensional geometry becomes a chapter in four-dimensional physics. Now you know why I said at the outset that space and time are to fade away into shadows, and only a world in itself will subsist.“ (H. Minkowski, *Union of Space and Time*, in: *The Concepts of Space and Time: Their Structure and Their Development, Boston Studies in the Philosophy and History of Science, Volume XXII*, Dordrecht 1976, s. 343) Takové přesvědčení má nejen následovníky, ale i kritiky, kteří mluví o redukci času na prostor.

- Hodge, J., *Derrida on Time*, Routledge, New York 2007
- Karcevskij, S., *Du dualisme asymétrique du signe linguistique*, in: *Cahiers Ferdinand de Saussure*, No. 14, 1956
- Kouba, P., *Fenomén jako konflikt v bytí*, in: *Smysl konečnosti*, Praha 2001
- Kouba, P., *Hranice přítomnosti*, in: *Život rozumění*, Praha 2014
- Minkowski, H., *Union of Space and Time*, in: *The Concepts of Space and Time: Their Structure and Their Development*, Boston Studies in the Philosophy and History of Science, Volume XXII, Dordrecht 1976
- Petříček, M., *Myšlení obrazem*, Praha 2009